

ДІАЛÉКТИКА (грец. διαλέξις — мистецтво вести бесіду) — вчення про протилежності й відмінності. Існують різні концепції Д. (залежно від того, як тлумачать зв'язок протилежностей). Різноманітність форм зв'язків розкрита і проаналізована в історії філософії: єдність протилежностей, їх переходи одна в одну, негат. характер і відносність — у Геракліта; суперечність мислення і буття — в апоріях Зенона Елейського; збіг протилежностей (coincidentia oppositorum) — у вченні М. Кузанського і Дж. Бруно; їх необхідність та несумісність — в антиноміях І. Канта; частковий збіг через їх подільність — у синтет. методі Й.-Г. Фіхте; перетворення протилежностей — у Ф. Шеллінга; взаємопроникнення і примирення — у Г. Гегеля; мислення методом постій. протиставлення протилежностей (антитетика) — у Л. Фойєрбаха; знищення однієї протилежності іншою — в марксизмі; знищення обох — у сталінізмі; їх взаємовиключення — у С. К'єркегора; нерозв'язність суперечностей — у трагіч. діалектиці А. Ліберта; повне заперечення соц. форм буття людиною — у негат. діалектиці П. Сартра, Т. Адорно. Особливе місце в історії Д. посідає італ. філософ Б. Кроче, який створив концепцію, що розширює межі всієї класич. і післякласич. Д., викладену в пр. «*Che vivo e che morto nel filosofia di Hegel*», Napoli, 1906 — «Живе і мертво в філософії Гегеля». Гол. її ідея в тому, що протилежності — частковий і гранич. вид відмінностей, тому Д. протилежностей — окремий випадок «Д. відмінностей». Усі зазначені відношення існують реально, тому всі форми Д. у своїх межах відображають дійсність. Д. як ціле — сукупність усіх її форм, розгорнутих в історії філос. думки. Однак практ. цінність їх неоднакова; вони мають негат. значення, якщо спрямовані проти життя людей. Саме такими є різновиди Д., які використовували для виправдання тоталітар. режимів.

У філос. думку України Д. входила через засвоєння здобутків зх.-європ., особливо нім. класичної, пізніше — марксист. філософії, зрештою вона набула самост. значення. Діалектичні тенденції виразно простежуються у 19–20 ст. У цьому процесі варто виділити шість періодів. Перший (до 1830-х рр.) — знайомство з філософією І. Канта, Й.-Г. Фіхте, Ф. Шеллінга. 1803 Я. Рубан у Миколаєві видав переклад «Пролегоменів» І. Канта; 1813 у Харків. університеті в перекладі С. Ескорського вийшла пр. «Яснейшее изложение, в чем состоит сила новейшей философии» Й.-Г. Фіхте, 1833 М. Курляндцев видав в Одесі «Введение в умозрительную физику» Ф. Шеллінга, а Й. Міхневич 1850 узагальнив «Опыт простого изложения системы Шеллинга, рассматриваемой в связи с системами других немецких

философов». Ці вчення викладали іноз. й вітчизн. мислителі (Й. Шад, Г. Корітарі, А. Венедиктов, Л. Якоб, Я. Громов, А. Дубрович та ін.). Через сукупність філос. учень та їх структури в Україну проникали й діалектичні ідеї — про розвиток природи через подолання суперечностей, про боротьбу протилежностей як стимул розвитку, про рівність їх як умову гармонії між націями, сусп. станами, в державі, родині. Головне, чим імпонували ці вчення, — ідея єдності всього існуючого. Д. ще не стала предметом самост. дослідж.; її осмислювали у контексті натурфілос., соц.-політ., морал. та ін. проблем. 2-й період (1830–60-і рр.) характеризується посиленою увагою також до філософії Г. Гегеля, переважно з боку представників київ. реліг.-філос. школи (І. Сковцов, П. Авсенев, Й. Міхневич, О. Новицький, С. Гогоцький). Знач. внесок в осмислення філософії Г. Гегеля зробив С. Гогоцький; другий том його чотиритом. «Философского лексикона» (1857–73) присвяч. цьому філософу, виданий окремо («Обозрение системы философии Гегеля», 1860). Новим у цей період став спец. аналіз діалектич. методу нім. мислителя — більшу частину праці С. Гогоцького займає розкриття переваг і вад гегелів. методу. Із вчення Г. Гегеля він сприйняв як позит. істор. розвиток свідомості в «Феноменології духа», діалектич. характер розуміння історії філософії, критику дуалізму І. Канта, ідеалізму Й.-Г. Фіхте і Ф. Шеллінга, ідею про єдність мислення і буття в логіці Г. Гегеля. Але діалектику Г. Гегеля він не відокремлював від його системи, за змістом та структурою їх ототожнював: в обох вбачав і відкидав процес творення буття та Бога люд. мисленням. Уживав термін «діалектична система» на позначення неподільності методу й системи. Ідеї історизму і розвитку сприйняли у Г. Гегеля також О. Новицький, ін. представники цієї школи. Вони визнавали Д. тією мірою, якою вона не заперечувала теологію. У реаліст. вигляді ідея розвитку з'явилася в 3-му періоді (2-й пол. 19 ст.) — у творчості М. Драгоманова, І. Франка, С. Подолинського, погляди яких узагальнюють не лише нім. класику, а й еволюц. вчення Г. Спенсера, Ч. Дарвіна, істор. діалектику К. Маркса тощо. Ідеї розвитку і суперечностей ними викладено у контексті соціаліст. та філос.-істор. концепцій. Тому, незважаючи на те, що марксизм на той час уже свідомо відокремив метод від ідеаліст. системи у філософії Г. Гегеля (ці мислителі не є ідеалістами в розумінні історії), зазначене відокремлення залишено поза увагою. Воно стало цілком свідомим у 4-му періоді, коли марксизм став панів. ідеологією в Україні (від поч. 1920-х рр.). Предметом викладання й дослідж. стала і його філософія, одним з гол. положень якої є відмінність між методом і системою Г. Гегеля, між Д. та ідеалізмом, ідея

нової, матеріаліст. Д. Оскільки остання існує в різних формах, вона й стала самост. об'єктом аналізу. У цей період Д. ідеологізували й політизували, перетворили на знаряддя пригнічення думки і політ. репресій. Разом з тим її спростили, звulгаризували. Люди, схильні до наук. пошуку, прагнули збагатити зміст діалектич. мислення засвоєнням ін. істор. образів. Із цим пов'язана т. зв. дискусія «механістів» та «діалектиків» на поч. 1930-х рр. (М. Деборін та його школа в Росії, С. Гоніман — в Україні). В СРСР обидві дискутуючі сторони знищені ідеологічно й фізично. Що стосується «діалектиків», то неприйнятність їхніх поглядів визначалася тим, що до тлумачення і застосування Д. вони підходили глибше, ніж це дозволялося офіц. точкою зору. Нім. філософія набувала самост. значення, ставала поряд із марксизмом і фактично послаблювала його монопольність. Істор.-філос. процес в Україні знайшов розвиток у 1950–70-і рр. у викладач. і дослідн. діяльності В. Шинкарука та його школи. Справді, якби все позитивне з нім. клас. філософії було засвоєне марксизмом, то викладання і вивчення її стало б зайвим. Її привабливість пояснюється надзвичай. багатством ідей та концепцій в усіх галузях філос. знання, зокрема й концепцій та ідей Д. Тому у цей період нім. класика стала чи не найголовнішим джерелом філос. освіти в Україні. Відштовхуючись від марксизму, оригін. результати отримав М. Босенко у кн. «Диалектика как теория развития» (К., 1966). До цієї лінії належать і численні праці з різних заг. проблем теорії категорій (їх визначення, співвідношення з поняттями, типи категорій, способи їх систематизації, функціонування Д. у культур. контекстах, а також розроблення окремих категоріал. структур). Найбільш інтенсивно такі дослідж. вели у 1970–80-і рр., їх центром став Інститут філософії АН УРСР (Київ). Інтерес до них пояснювався тим, що ця проблематика найменше політизована і відкривала значні можливості для поступу філос. думки. Із розпадом СРСР і переходом марксизму в ранг одного з багатьох вчень з'явилася можливість задовольняти духовні потреби й ін. філос. вченнями Заходу і Сходу, особливо тими, які свого часу розглядали як вчення сучас. бурж. філософії. Д. розвивається на загальнішій і самостійнішій основі, і це можна вважати характер. ознакою її 6-го періоду розвитку. Про це свідчать праці, видані сектором гуманіст. проблем Д. Інституту філософії НАНУ (Київ): «Противоречия в современном мире: В поисках новой формы диалектики» (1992), «Філософія ноосфери: Філос. зміст і сучас. смисл феномену ноосфери» (1995), «Діалектика без апології: Філос.-антропол. аспекти» (1998); а також низка дослідж. М. Злотіної, вміщених у зб. «Диалектика» (2004; усі — Київ).

М. О. Булатов

Діалектика і метафізика Актуальність зіставлення цих понять зумовлена тим, що їх радикал. протиставлення, впроваджене **діалектичним матеріалізмом**,

залишається стереотипом у мисленні знач. частини укр. інтелектуалів. У діалектич. матеріалізмі ці поняття радикально протиставлялися як несумісні, поряд з несумісністю матеріалізму та ідеалізму. Важливіше те, що ці терміни позначають засадничі філос. поняття, які часто використовують в сучас. інтелектуал. мовленні. Терміни «Д.» і «метафізика», введені в інтелектуал. мовлення антич. філософами, набували в історії зх. філософії різних значень та смисл. відтінків. Вказують на такі істор. значення терміна «Д.»: 1) діалог, з допомогою якого перевіряють істинність понять, тверджень, теорій; 2) правдоподібна аргументація, зовні переконлива риторика, яку використовують для перемоги в суперечці (софістична Д.); 3) підхід до явищ і понять під різними кутами зору (Д. як синоптика); 4) перевірка засновків, на яких ґрунтується доведення (умовивід); 5) Д. як логіка (діалектика схоластична); 6) трансцендентальна Д. І. Канта; 7) критика формал.-логіч. розмежувань і протиставлень, як теорія розвитку через появу суперечностей та їх синтез (Д. Г. Геґеля). Слід додати розуміння Д. у Франкфурт. школі крит. філософії (негативна Д. Т. Адорно), а також теол. Д. та Д. як складову частину герменевтики (зокрема в Г.-Г. Гадамера) тощо. Істор. багатозначність терміна «Д.» дозволяє у сучас. його використанні наголошувати на одному з його істор. значень. Це дає підставу говорити про неможливість дати хоча б мінімальне заг. значення цього терміна у його сучас. вжитку. Коли у заг. значенні словом «Д.» позначають погляд, відповідно до якого природні, сусп. та духовні явища розглядають у взаємозв'язку й мінливості, включаючи пов'язаність протилежностей та істор. мінливість, то в такому разі термін «Д.» використовують у значенні, якого він набув у філософії Г. Геґеля. Аристотель вважав першим діалектиком Зенона з Елеї, послідовника Парменіда, оскільки той займався парадоксами. З того факту, що, всупереч теорії, Ахіллес таки доганяє і переганяє черепаху, витікало, що практична дія спростовує теорію: те, що неможливе теоретично, можливе практично і фактично. Відзначимо цю можливість посилення на практ. дію як аргумент, спрямований проти теорії («практика як критерій істини»). Це підштовхувало до питання: чи істинні ті засновки, на яких ґрунтується теорія, включаючи і саме поняття істинності. Софісти прийшли до релятивізму: з тези Протагора «людина — міра всіх речей» зробили висновок про відносність тверджень про існування будь-чого, зокрема про відносність понять істини, добра, краси. Якщо припускати, що засн. школи софістів (Протагор і Горгій) не дотримувалися крайніх форм релятивізму (а це є дискусійним), то пізні софісти, які складали промови для політиків і брали участь в судових суперечках, стали зловживати риторикою (еристикою). Метою їхньої Д. як діалогу стало досягнення враження переконливості сказаного, створення видимості істинності, оскільки вони вважали істину в

основі своїй суб'єктивною (залежною від поглядів). Відзначимо передусім цю ознаку релятивізму Д., яку і мають на увазі, коли говорять про «софістичну Д.». На противагу цим «пізнім» софістам, Сократ (якого сучасники пов'язували з софістами) та Платон стали розглядати Д. (діалог з іншими та собою) як засіб відкриття істини та спосіб перевірки істинності сказаного. Шляхом розмови з іншими чи з собою зміст будь-якого поняття чи твердження може бути розглянутим під різними кутами зору; тому Платон пов'язував Д. із синоптикою (бачити щось всебічно, під різними кутами зору). Послідовність Платона у поцінуванні діалогу з собою як способу перевірки сказаного змусила його поставити під питання свою теорію ідей у своїх пізніх діалогах. Але найбільш впливовим стало визначення терміна «Д.», запропоноване Аристотелем. У «Топіці» він поділив усі умовиводи чи докази на істинні (висновок з необхідності слідує з передумов, які вважаються істинними; цим займається аналітика — пізніше названа «логікою»), діалектичні та риторичні (еристика). З діалектич. умовиводом маємо справу, коли засновки, на які спирається доказ, не вважають завідомо істинними, а лише правдоподібними (їх ставлять під сумнів). Ці засновки розглядають під різними кутами зору (з них роблять всі можливі висновки), шукаючи можливості спростувати їх істинність. З погляду Аристотеля, діалектичне міркування (умовивід) націлене на те, щоб поставити під сумнів загально поширені уявлення і переконання, включаючи віру філософів в істинність певних принципів. При цьому Аристотель визнавав пізнавал. цінність Д., оскільки, ставлячи під сумнів ті засновки, на які ми спираємося у своїх доказах, Д. прокладає шлях до кращого обґрунтування засад усіх наук. Натомість ерист. (риторич.) умовивід є тільки видимістю умовиводу, оскільки (як це Аристотель показує у своєму творі «Про софістичні спростування») в ньому мовлення спрямоване на те, щоб перемагати в суперечці суто словес. засобами, зловживаючи двозначностями. Та не стільки ці зловживання, скільки релятивізм софістів (твердження, що поняття істини і добра є відносними) було тим, що спонукало Платона й Аристотеля до критики софістів. Пізніше стоячи під терміном «логіка», який вони ж і ввели у вжиток, об'єднали аналітику (формал. логіку), діалектику та еристику (риторику). У період пізньої схоластики відбувалося стирання різниці між знанням певним і правдоподібним (між аналітикою, Д. і еристикою): терміном «Д.» стали фактично позначати логіку, яку використовують як засіб переконування з допомогою правдоподіб. міркувань. У «Критиці чистого розуму» І. Кант назвав таке використання логіки «софістич. мистецтвом», яке зводиться до надання своєму невігластву або навіть умис. облуді вигляду істини. Цій діалектич. логіці І. Кант протиставив свою трансцендентал. Д., що повинна цілком а priori охоплювати виникнення з чистого розуму певних ідей і понять, не підпорядкованих потребам наук. пізнання; і

вони, отже, лежать поза межами розсудку. Він вводить поняття «трансцендентал. Д.», призначення якої полягає у створенні трансцендентал. ідей: першою та засадничою є ідея трансцендентал. суб'єкта. Серед ін. важливих ідей — ідеї світу, душі, Бога. Вони не можуть бути обґрунтовані теоретично, але мають життєве, практ. виправдання. Тим часом Г. Гегель, як видно з його передмови до «Науки логіки», звинуватив І. Канта у занепаді метафізики, наголошуючи, що він у своїй критиці метафізики мав на увазі «стару метафізику». Г. Гегель наголосив на цінності метафізики, оскільки, з його погляду, народ без метафізики як добре оздоблений храм, але без святині. На противагу І. Канту, він вважав, що теор. відповідь на найбільш фундам. (метафіз.) філос. питання цілком можлива, але тільки шляхом відмови від кантіан. протиставлення розуму-розсуду і розуму в ширшому значенні. На метафіз. питання здатний відповідати лише розум, для якого розум-розсуд є лише одним з його складників. Г. Гегель критикував не метафізику взагалі, а тільки традиційну («стару») метафізику. Навпаки, він прагнув реабілітувати метафізику після її критики І. Кантом. І для цього розробив власне розуміння Д., на яку має спиратися обґрунтування нової метафізики. У такий спосіб він створив діалектичну метафізику, яка містила націленість на знаходження деякої надійної і остаточної першооснови у самопізнанні духу, яке хоч і розгортається історично, але спрямоване на повернення духу до себе — до абсолюту, до Бога. Тут неможливо докладніше висвітлювати спосіб мислення, яке Г. Гегель називає «діалектичним», але зауважимо, що в ньому важливу роль відіграє інтелектуал. інтуїція (споглядальність чи спекулятивність) та апіорність. І саме це спричинило загрозу ослаблення крит. раціоналізму, що призвело до зміни початк. захоплення філософією Г. Гегеля розчаруванням: це спричинило інтелектуал. рух під гаслом «назад до Канта». Філософія Г. Гегеля — одне з джерел діалектич. матеріалізму, що в ортодоксал. версії став основою офіц. філософії в СРСР під назвою «марксизму-ленінізму». У ній протиставлення Д. і метафізики, а також ідеалізму та матеріалізму стало непоруш. догмою. Але протиставлення понять «Д.» і «метафізика» не є цілком безпідставним. Якщо поглянути на співвідношення між ними в історії зх. філософії під кутом зору найважливіших моментів, виявимо, що з цими поняттями пов'язані різні смислові відтінки, «тіні»: Д. супроводжує тінь релятивізму, метафізику — тінь фундаменталізму. Метафізика (від Платона й Аристотеля) зорієнтована на визначеність та розмежованість засадн. понять нашого мислення і пізнання, тобто на раціоналізм. Натомість Д. (від софістів і неплатоніків) схильна наголошувати на невизначеності, відносності понять, на тому, що засадничі поняття нашого мислення ми можемо схоплювати лише інтуїтивно (Плотін та ін.). У книгах Аристотеля, об'єднаних під назвою «Метафізика», йшлося про відкриття

деяких першооснов чи першопричин, здатних виконувати роль найглибшої («останньої») підстави у нашому пізнанні і розумінні світу. Це визначило у зх. традиції предмет метафізики як «першої філософії» — забезпечувати філос. мислення найглибшими «останніми» обґрунтуваннями: у сучас. формулюванні ці останні обґрунтування можна розуміти як «горизонти» нашого пізнання і розуміння світу. Натомість Д. радше має крит. спрямування: кожного разу вона ставить під сумнів будь-які принципи, покликані забезпечити нас надійно обґрунтованою підставою. Оскільки будь-який критик метафізики у своїй критиці сам має спиратися на певні підстави чи «горизонти» філос. мислення, то ін. філософ може знаходити в його мисленні елементи метафізики (у значенні невиправданих елементів фундаменталізму). Такі елементи метафізики були виявлені у І. Канта (поняття трансцендентал. суб'єкта), Г. Гегеля, К. Маркса. І так само критика визначення понять шляхом бінар. опозицій (внутрішнє-зовнішнє, істина-хиба, добро-зло), що їх піддає критиці (деконструкції) Ж. Деррида, знаходиться радше в руслі Д. Звинувачення у наявності елементів метафізики (засадн. принципів і понять, які не були піддані крит. рефлексії) є супроводом багатьох філос. дискусій 20 ст. (між Ю. Габермасом і Дж. Роулзом, між Ж. Дерридою і Дж. Серлем). Постмодерністи (напр., М. Фуко) критикують діалектику Г. Гегеля як різновид метадискурсу, оскільки вона зорієнтована на знаходження цілостей, певної логіки істор. розвитку тощо. Постмодерністи розглядають метафізику як «модер.» спосіб мислення, на противагу постмодерному, який схильні називати «постметафізичним». Усе ж радикал. протиставлення Д. і метафізики, властиве для діалектич. матеріалізму, є хибним. Адже Д. Платона та особливо Г. Гегеля є спробою перетворити Д. на спосіб мислення, націлений на відкриття чи обґрунтування засадничих принципів, на які має спиратися наше пізнання і розуміння світу. Д. у таких підходах набуває метафіз. спрямування. Якщо термін «метафізика» використовувати в позит. значенні (навіть чи ті, хто його використовує лише в негат. значенні, можуть нав'язувати свій спосіб мовлення іншим), то радше

метафізика здатна включити елементи Д., ніж навпаки. І якщо мати на увазі крит. метафізику, яка є складником чи супроводом, конструкт. метафізики, то цей складник метафізики якраз і включає крит. спрямування, властиве Д. Все ж варто відрізнити метафізику традиційну чи «модерну», схильну до невиправданих різновидів фундаменталізму або логоцентризму, від метафізики діалектичної, яка враховує мінливість буття й мислення, міру невизначеності і взаємопов'язаності понять, залежність філос. мислення від культур. контексту тощо. Але навіть критика метафізики як модер. способу мислення наражається на ту ж саму проблему підстав, на які спирається критик у своїй критиці т. зв. метадискурсів. Це пояснює крит. зауваження, що прихильники філос. постмодернізму, критикуючи метадискурси, самі створюють їх певний різновид. Якщо ж постмодерніст схиляється до радикал. версій деконструкції, то опиняється в ситуації, коли і його влас. текст так само підлягає деконструкції. А в такому разі неминуче приходить до безмовності — неможливості будь-що твердити з претензією на заг. значущість, доказовість, істину тощо. Тобто, осн. проблема метафізики — проблема найглибших, остан. обґрунтувань.

В. С. Лісовий

Рекомендована література

1. Merleau-Ponty. Les Aventures de la dialectique. Paris, 1955;
2. Н.-Г. Гадамер. Hegel und die antike Dialektik // Hegel-Studien. 1961. № 1;
3. Аристотель. Топика. О софистических опровержениях // Аристотель: Сочинения: В 4 т. Т. 2. Москва, 1978;
4. P. F. Strawson. Analysis and Metaphysics. Oxford, 1992;
5. Ко-рет Э. Основы метафизики / Пер. с нем. К., 1998;
6. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Пер. з нім. К., 2001;
7. Сепетий Д. Діалектика метафізика: переоцінка дилеми // ФД. 2006. № 4.

М. О. Булатов, В. С. Лісовий

Бібліографічний опис:

Діалектика / М. О. Булатов, В. С. Лісовий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-24452>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).